

246sk28

२८

पूर्वकृदन्तम् २

प्रस्तावना

भवन्तः पूर्वतने पाठे पूर्वकृदन्तस्य प्रथमभागस्य परिचयं प्राप्तवन्तः। अस्मिन् तृतीयपाठे तस्यैव द्वितीयभागस्य परिचयः प्राप्स्यते। अत्र च कानच् -क्वसु -शतृ -शानच् -तृन् -ष्टृन् -उ इत्येते कृत्प्रत्ययाः आलोचयिष्यन्ते। एतेषु कानच् -क्वसु इत्येतौ प्रत्ययौ वैदिकौ भवतः। यद्यपि लोके क्वचित् क्वसुप्रत्ययान्तस्यापि पदस्य प्रयोगो दृश्यते। उपरि उक्तेषु प्रत्ययेषु शतृशानचोः सत्संज्ञा भवति। सत्संज्ञायाः किम् प्रयोजनम् इति अग्रे ज्ञास्यते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- कानच् -क्वसु इत्यनयोः वैदिकप्रत्यययोः प्रयोगान् अधिगमिष्यति।
- सत्संज्ञकप्रत्ययः कस्मिन्नर्थे विधीयते इति ज्ञास्यति।
- सत्संज्ञकप्रत्ययान्तानाम् शब्दानाम् प्रक्रियाः अधिगमिष्यति।
- चक्राणः, जगन्वान्, पचन्तम्, पचमानम्, विद्वान्, करिष्यन्तम्, करिष्यमाणम्, कर्ता, चिकीर्षुः, प्राट्, नद्धी, दंष्ट्रा, पत्रम्, मेढ्रम्, सेक्त्रम्, सेत्रम्, तोत्रम्, स्तोत्रम्, योक्त्रम्, योत्रम्, शस्त्रम्, नेत्रम्, दात्रम् इत्येतेषाम् कृदन्तशब्दानाम् प्रक्रियाः अधिगमिष्यति।
- तत्तदनुबन्धानाम् प्रयोजनम् ज्ञास्यति।

[२८.१] लिटः कानज्वा॥ (३.२.१०६)

[२८.२] क्वसुश्च॥ (३.२.१०७)

सूत्रयोरर्थः - लिटः कानच् क्वसुश्च वा स्तः।

सूत्रव्याख्या - उभयमपि विधिसूत्रमिदम्। लिटः (६/१) कानच् (१/१) वा (अव्ययम्) इति प्रथमसूत्रगतपदच्छेदः। क्वसुः (१/१) च (अव्ययम्) इति द्वितीयसूत्रगतपदच्छेदः। द्वितीयसूत्रे लिटः कानच् वा इत्यतः लिटः वा इति पदे अनुवर्तते। लिटः स्थाने कानच् -आदेशो विकल्पने भवति इति प्रथमसूत्रार्थः। लिटः स्थाने क्वसु इत्यादेशोऽपि विकल्पने भवति इति द्वितीयसूत्रार्थः। लिटः स्थाने

कानच् क्वसुश्च इत्यादेशौ विकल्पेन भवतः इति सम्मिलितार्थो भवति। आभ्यां सूत्राभ्यां पूर्वं छन्दसि लिट् (३.२.१०५) इति सूत्रमस्ति। तस्यार्थः वेदे भूतसामान्ये लिट्प्रत्ययो भवति इति। अस्यैव वैदिकलिटः स्थाने ताभ्याम् सूत्राभ्यां विधीयमानौ आदेशौ भवतः। अनयोः प्रत्यययोः वेदे एव प्रयोगो भवति इति पाणिनिः कात्यायनः पतञ्जलिः चेति मुनित्रयस्य मतम्। लोके यद्यपि क्वसुप्रत्ययान्तपदस्य प्रयोगो दृश्यते। यथा कालिदासः रघुवंशे लिखति - तं तस्थिवांसम्, श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते इत्यादि। कानच्प्रत्ययस्य तडानावात्मनेपदम् इत्यनेन आत्मनेपदसंज्ञा भवति। कानचः ककारचकारौ इतौ। अतः तयोर्लोपे आन इत्येव शिष्यते। चित्करणं चितः इति अन्तोदात्तस्वरार्थम्, कित्करणं गुणवृद्धिनिषेधाद्यर्थम्। क्वसु इत्यत्र उकारककारौ इत्संज्ञकौ भवतः। अतः वस् -मात्रं शिष्यते। उकारानुबन्धः उगित्कार्यार्थम्, कित्प्रयोजनम् तु उक्तमेवास्ति। लिट्प्रत्ययः कृदतिङ् इत्यनेन कृत्संज्ञकोऽस्ति। अतः स्थानिवद्भावेन तयोः कानच् -क्वसुप्रत्यययोः कृत्संज्ञा सिध्यति। पुनः क्वसुकानचौ यद्यपि आदेशौ तथापि स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वमुभयोः अस्त्येव। अतः बहुत्र कानच्प्रत्ययः, क्वसुप्रत्ययः इति व्यवहारः अस्ति। कानच्प्रत्ययः तडानावात्मनेपदम् इत्यनेन आत्मनेपदसंज्ञको भवति। अतः अनुदात्तञ्जित आत्मनेपदम्, स्वरितञ्जितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यादिसूत्रैः येभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं विधीयते तेभ्य एव विहितस्य लिटः स्थाने क्वसुकानचौ आदेशौ भवतः। क्वसु इत्यादेशस्तु लः परस्मैपदम् इति लादेशो भवति। अतः परस्मैपदसंज्ञकः। तस्मात् परस्मैपदिधातुस्थले एवायमादेशः भवति न तु आत्मनेपदिधातुस्थले।

उदाहरणम् - चक्राणः। तस्थिवांसम्।

सूत्रार्थसमन्वयः -

कानचः उदाहरणम् - चक्राणः। अत्र करणार्थकात् कृधातोः कर्तृत्वविवक्षायां भूतसामान्ये छन्दसि लिट् इति लिट्प्रत्ययः। पुनः क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे लिटः कानच्वा इत्यनेन लिटः स्थाने आत्मनेपदसंज्ञककानजादेशे अनुबन्धलोपे कृ आन इति जायते। ततः लिडादेशस्य कानचः स्थानिवद्भावेन लिङ्वद्भावे लिटि धातोरनभ्यासस्य इत्यनेन द्वित्वे उरत् इति अत्वे उरण् रपरः इति रपरत्वे हलादिशेषे कुहोश्चुः इति अभ्यासस्य ककारस्य चकारादेशे चकृ आन इति जाते आनः आर्धधातुकत्वात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन गुणे प्राप्ते कानचः कित्त्वात् किङिति च इति गुणनिषेधो भवति। ततः इको यणचि इत्यनेन यणि रेफे अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि इति नस्य णत्वे चक्राणः इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादिकार्ये चक्राणः इति रूपं सिध्यति। वेदे प्रयोगो यथा - अग्निर्भुवद् रयिपतो रयीणां सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा (ऋग्वेदः सं. १.७२.१)।

कानच् विकल्पेन भवति इत्यतः क्वचित् तिङपि श्रूयते यथा अहं सूर्यमुभयतो ददर्श (यजुः. ८.९)। अत्र भूतसामान्ये लिट्।

क्वसोः उदाहरणम् - जगन्वान्।

गम् गतौ (भ्वादि.प.अनिट्) इति धातोः कर्तृत्वविवक्षायां भूतसामान्ये छन्दसि लिट् इति लिटि क्वसुश्च इति लिटः स्थाने क्वसु -आदेशे अनुबन्धलोपे गम् वस् इति जायते। ततः लिडादेशस्य क्वसोः

स्थानिवद्भावेन लिङ्वद्भावे लिटि धातोरनभ्यासस्य इत्यनेन द्वित्वे द्वित्वस्य पूर्वभागस्य अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे कुहोश्चुः इति अभ्यासस्य गकारस्य स्थाने जकारादेशे जगम् वस् इति जायते। ततः क्वसोः आर्धधातुकत्वात् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन प्राप्तस्य इडागमस्य नेड्वशि कृति इत्यनेन निषेधो भवति। तथापि क्रादिनियमेन इडागमः प्राप्त एवास्ति। ततः वस्वेकाजाद्धसाम् इत्यनेन पुनः इग्निषेधे विभाषा गन -हन -विद -विशाम् इत्यनेन विकल्पेन इडागमो भवत्येव। इट्पक्षे - गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि इत्यनेन उपधालोपे जग् मिवस् इति जायते। इडभावपक्षे च जगम् वस् इति स्थिते सूत्रमिदमारभ्यते -

{सूत्रम्. वस्वेकाजाद्धसाम् (७.२.६७) = कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घस्येच वसोरिट्, नान्येषाम्।}

{सूत्रम्. विभाषा गनहनविदविशाम् (७.२.६८) = गम् -हन् -विद् -विश् -धातुभ्यः वसोरिड्वा।}

{सूत्रम्. गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि (६.४.९८) = गमहनजनखनघसामुपधाया लोपः स्यादजादौ क्ङिति न त्वङि।}

[२८.३] म्वोश्च॥ (८.२.६५)

सूत्रार्थः - मान्तस्य धातोर्नत्वं म्वोः परतः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकमस्ति। अनेन सूत्रेण नकारादेशो विधीयते। म्वोः (७/२) च (अव्ययपदम्) इति सूत्रगतपदच्छेदः। मो नो धातोः इति सूत्रमधिकृतम्। तस्य च सूत्रस्य मः (६/१) नः (१/१) धातोः (६/१) इति पदच्छेदः। म् च व् च म्वौ तयोः म्वोः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। मः इति धातोः विशेषणम् अतः विशेषणत्वात् तदन्तविधौ मान्तस्य धातोः इत्यर्थो भवति। सूत्रार्थस्तावत् - मकारे वकारे वा परतः मान्तस्य धातोः स्थाने न् इत्यादेशो भवति। मो नो धातोः इति सूत्रेण मान्तस्य धातोः स्थाने नत्वं विधीयते पदान्ते। किन्तु मकारे वकारे वा परतः अपि नकारादेशविधानार्थं म्वोश्च इति सूत्रे चकारपदप्रयोगः। अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अयं नकारादेशः अन्त्यस्यैव अलः स्थाने अर्थात् मकारस्य स्थाने भवति।

उदाहरणम् - जगन्वान्।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण जगम् वस् इत्यत्र वसः वकारः मकारात् परे अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण जगम् इति मकारान्तस्य धातोः अन्त्यस्य मकारस्य स्थाने नकारादेशे जगन्वस् इति जायते। एवञ्च जग्मिवस्, जगन्वस् इति उभयोः समुदाययोः कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुप्रत्यये मिदचोऽन्त्यात्परः इति परिभाषसहयोगेन उगिदचां सर्वनामस्थाने इति नुमागमे सान्तमहतः संयोगस्य इत्यनेन उपधाया दीर्घे जग्मिवान् स् स्, जगन्वान् स् स् इति जाते हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तस्य लोपः इत्यनेन संयोगान्तस्य सकारस्य लोपे जग्मिवान्, जगन्वान् इति रूपद्वयम् सिध्यति।

{सूत्रम्. सान्तमहतः संयोगस्य (६.४.१०) = सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने।}

सम्प्रति शतृशानचोः प्रकरणमारभ्यते -

[२८.४] लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ (३.२.१२४)

सूत्रार्थः - अप्रथमान्तेन समानाधिकरणे लट शतृशानचौ वा स्तः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदत्रयात्मकम्। अनेन सूत्रेण शतृशानचौ प्रत्ययौ विधीयेते। लटः (६/१) शतृशानचौ (१/२) अप्रथमासमानाधिकरणे (७/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। शता च शानच् च शतृशानचौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। न प्रथमा अप्रथमा इति नञ्त्पुरुषः, पर्युदासप्रतिषेधः। सु औ जस् इत्येतेषां प्रत्ययानां प्रथमासंज्ञा इति वैयाकरणसम्प्रदाये प्रसिद्धास्ति। प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः इति परिभाषानुसारं प्रथमा इत्यनेन प्रथमान्तस्य ग्रहणम्। समानम् अधिकरणं यस्य स समानाधिकरणः। अप्रथमया (अप्रथमान्तेन द्वितीयान्तादिना) समानाधिकरणः अप्रथमासमानाधिकरणः तस्मिन् अप्रथमासमानाधिकरणे (लटि सति) इति तृतीयात्पुरुषः, भावे सप्तमी। सूत्रार्थः - अप्रथमासमानाधिकरणे वाच्ये सति लटः स्थाने शतृशानचौ आदेशौ भवतः। द्वितीयान्तादिपदं यस्य अर्थस्य (कर्तुः कर्मणः वा) वाचकं भवति, धातुभ्यः विहितः लट् अपि यदि तस्यैव वाचको भवति तर्हि लट् अप्रथमासमानाधिकरणो भवति। तदा लटः स्थाने शतृशानचौ आदेशौ भवतः इति तात्पर्यम्। यथा - पचन्तं चैत्रं पश्य इत्युदाहरणे चैत्रम् इति द्वितीयान्तम् (अप्रथमान्तम्) पदं यस्य अधिकरणस्य वाचकः, पच्धातोः वर्तमानकाले विहितः लट् अपि तस्यैव वाचकः अतः लट् अप्रथमान्तेन सह समानाधिकरणः। अतः प्रकृतसूत्रेण लटः स्थाने शतृशानचौ आदेशौ भवतः। लटः स्थाने विधीयमानयोः शतृशानचोः कृत्संज्ञा प्रत्ययसंज्ञा च भवति। शतृप्रत्ययस्य ऋकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् इत्यनेन इत्संज्ञा, शकारस्य तु लशक्वतद्धिते इत्यनेन। अतः अत् -मात्रं शिष्यते। अत्र ऋकारस्य इत्संज्ञाकरणम् उगित्कार्यार्थम्। शानचः शकारस्य लशक्वतद्धिते इत्यनेन इत्संज्ञा भवति, चकारस्य तु हलन्त्यम् इत्यनेन। अत्र चित्करणं चितः इति अन्तोदात्तस्वरार्थम्। तेन आन इत्येव शिष्यते। शतृप्रत्ययः लः परस्मैदम् इत्यनेन परस्मैपदसंज्ञको भवति, शानचः तडानावात्मनेपदम् इत्यनेन आत्मनेपदसंज्ञा च भवति। एवञ्च परस्मैपदिधातुभ्यः शतृप्रत्ययः, आत्मनेपदिधातुभ्यः शानच् भवति। उभौ अपि प्रत्ययौ शितौ अतः तिङ्शित्सार्वधातुकम् इत्यनेन सार्वधातुकसंज्ञकौ भवतः। अतः तयोः प्रत्यययोः परतः कर्तृवाच्यविवक्षायां धातोः कर्तरि शप् इति शप्, दिवादिभ्यः श्यन् इति श्यन् इत्यादयः विकरणप्रत्यया भवन्ति। किञ्च कर्मवाच्ये धातोः सार्वधातुके यक् इति यक् -विकरणप्रत्ययो भवति। शतृप्रत्ययः कर्तरि एव भवति। शानच् तु कर्तरि कर्मणि च भवति।

उदाहरणम् - (शतृप्रत्यये) पचन्तम् चैत्रं पश्य। (शानचप्रत्यये) पचमानम् चैत्रं पश्य।

सूत्रार्थसमन्वयः -

(शतृप्रत्यये) पचन्तं चैत्रं पश्य। (चैत्रः पचति। तम् पश्य।)

डुपचष् पाके (भ्वादि. उभय. अनिट्) इति धातोः कर्तृवाच्ये वर्तमाने लट् इति लटि अनुबन्धलोपे पच् ल् इति जायते। अत्र लटः वाच्यः स एव यः चैत्रम् इति अप्रथमान्तेन द्वितीयान्तेन वाच्यः। अतः अप्रथमान्तसमानाधिकरणस्य लटः स्थाने प्रकृतसूत्रेण शतृ इत्यादेशे अनुबन्धलोपे पच् अत् इति जाते शतृप्रत्ययस्य सार्वधातुकत्वात् कर्तरि शप् इति शपि अनुबन्धलोपे पच् अ अत् इति जाते अतो गुणे इति पररूपैकादेशे पचत् इति समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां कर्मत्वविवक्षायां अम् -विभक्तौ पचत् अम् इति जायते। ततः उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इति नुमागमे अनुबन्धलोपे अपदान्तनकारस्य अनुस्वारे अनुस्वारस्य परसवर्णे पचन्तम् इति शतृप्रत्ययान्तम् रूपं सिध्यति। एवम् अन्यत्रापि।

(शानचप्रत्यये) पचमानम् चैत्रं पश्य। (चैत्रः पचते। तम् पश्य।)

डुपचष् पाके (भ्वादि. उभय. अनिट्) इति धातोः कर्तृवाच्ये वर्तमाने लट् इति लटि अनुबन्धलोपे पच् ल् इति जायते। अत्र लटः वाच्यः स एव यः चैत्रम् इति अप्रथमान्तेन द्वितीयान्तेन वाच्यः। अतः अप्रथमान्तसमानाधिकरणस्य लटः स्थाने प्रकृतसूत्रेण आत्मनेपदसंज्ञकः शानचप्रत्ययः भवति। शतृप्रत्ययस्तु न भवति यतो हि डुपचष् पाके इति धातुः स्वरितेत् अस्ति। अतः क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यनेन पच्धातोः आत्मनेपदं भवति। ततश्च स आत्मनेपदी भवति। शानचः शित्वात् सार्वधातुकसंज्ञायां कर्तरि शप् इति शपि पच् अ आन = पच आन इति जाते अप्रिमसूत्रमारभ्यते -

[२८.५] आने मुक्॥ (७.२.८२)

सूत्रार्थः - अदन्ताङ्गस्य मुगागमः स्यादाने परे।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। अनेन सूत्रेण मुगागमो विधीयते। आने (७/१) मुक् (१/१) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। अतो येयः इत्यतः अनुवृत्तस्य अतः इति पञ्चम्यन्तस्य अतः इति षष्ठ्यन्ततया विपरिणामो भवति। अङ्गस्य (६/१) इत्यधिकृतम्। अतः इति अङ्गस्य इत्यस्य विशेषणमस्ति तस्मात् तदन्तविधौ अदन्तस्य अङ्गस्य इत्यर्थलाभः। सूत्रार्थो हि अदन्तस्य अङ्गस्य मुक् -आगमो भवति आने परतः। मुकः ककारः इत्संज्ञकः हलन्त्यम् इत्यनेन, उकारश्च उच्चारणार्थः। मुगागमस्य कित्वात् आद्यन्तौ टकितौ इत्यनेन अदन्ताङ्गस्य अन्त्यावयवो भवति।

उदाहरणम् - पचमानं चैत्रं पश्य।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण पच आन इति स्थिते अदन्ताङ्गस्य पच इत्यस्य मुगागमे अनुबन्धलोपे कित्वात् आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया अदन्ताङ्गस्य अन्त्यावयवे पचम् आन इति जाते पचमान इति समुदायो भवति। अस्य च समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां द्वितीयैकवचनविवक्षायाम् अमि अमि पूर्वः इति पूर्वरूपैकादेशे पचमानम् इति रूपं सिध्यति।

अत्र विशेषः - शतृप्रत्ययः कर्तृवाच्ये एव भवति। कर्तृवाच्ये शानजपि भवति। किन्तु कर्मवाच्ये भावकर्मणोः इति आत्मनेपदविधानात् शानचप्रत्यय एव भवति न तु शतृप्रत्ययः। यथा पीडयन्तम् इति कर्तृवाच्यत्वात् शतृप्रत्ययः। पीडयमानम् इत्यत्र कर्मवाच्यत्वात् शानचप्रत्यये यक् -विकरणम् भवति कर्तृवाच्ये शानचः उदाहरणम् उक्तमेवास्ति। क्वचित् प्रथमा -सामानाधिकरण्येऽपि शतृशानचप्रत्ययौ भवतः लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे इति सूत्रे लडिति अनुवर्तमाने पुनः लटः इति ग्रहणात्। तेन अस्ति द्विजः इत्यत्र शतृप्रत्यये सन् द्विजः इति प्रयोगः। विद्यते ब्राह्मणः इत्यत्र शानचप्रत्यये विद्यमानः ब्राह्मणः इति प्रयोगः।

अदादिगणीयात् परस्मैपदिनः विद ज्ञाने इति धातोः कर्तृवाच्ये विहितस्य लटः स्थाने शतृप्रत्यये अनुबन्धलोपे विद् अत् इति जाते शतृप्रत्ययस्य सार्वधातुकत्वात् कर्तरि शप् इति शपि अदिप्रभृतिभ्यः शपः इत्यनेन शपो लुकि विद् अत् इति स्थिते सूत्रमिदमारभ्यते -

[२८.६] विदेः शतुर्वसुः ॥ (७.१.३६)

सूत्रार्थः - वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदत्रयात्मकमस्ति। अनेन सूत्रेण वसु इत्यादेशो विधीयते। विदेः (५/१) शतुः (६/१) वसुः (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम् इत्यतः अन्यतरस्याम् (७/१) इत्यव्ययम् अनुवर्तते। धातुनिर्देशाय अदादिगणीय -विद् -धातोः इक्षितपौ धातुनिर्देशे इत्यनेन इकप्रत्यये विदिः इति प्रथमैकवचनान्तम्, तस्मात् विदेः इति पञ्चम्येकवचनान्तम्। सूत्रार्थो हि विद्धातोः विहितस्य लटः स्थाने जायमानस्य शतृप्रत्ययस्य स्थाने वसु इत्यादेशो विकल्पेन भवति। वसोः उकारः इत्संज्ञकः अनुनासिकत्वात्। अत्र सूत्रे अदादिगणीयः विद् -धातुरेव गृह्यते। वसोः अनेकालत्वात् अनेकाल्शित्सर्वस्य इति परिभाषया सर्वादेशो भवति।

उदाहरणम् - विदन्। विद्वान्।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण विद् अत् इति जाते प्रकृतसूत्रेण (शतुः) अतः स्थाने वसु इति सर्वादेशे अनुबन्धलोपे विद्वस् इति समुदायो भवति। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ नुमि दीर्घे सुलोपादिकार्ये विद्वान् इति रूपं सिध्यति।

स्त्रीलिङ्गे विद्वस् इति शब्दात् उगितश्च इत्यनेन डीपि वसोः सम्प्रसारणम् इत्यनेन वसः वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे षत्वे विदुषी इति जायते। अस्मात् च ड्याबन्तात् सुविभक्तौ सोः हल्ङ्यादिलोपे विदुषी इति रूपं जायते।

वसु इत्यादेशाभावपक्षे शपो लुकि विदत् इति समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ नुमि सुलोपादिकार्ये विदन् इति रूपं सिध्यति।

शतृप्रत्ययाभावपक्षे वेत्ति इति तिङन्तपदप्रयोगो भवति।

अधुना शतृशानचोः सत्संज्ञाविधायकसूत्रम् प्रारभ्यते -

[२८.७] तौ सत्॥ (३.२.१२७)

सूत्रार्थः - तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। अनेन सूत्रेण सत्संज्ञा विधीयते। तौ (१/२) सत् (१/१) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे इति पूर्वसूत्रोक्तस्य शतृशानचौ इत्यस्य स्वरूपनिर्देशाय तौ इति पदम् अस्मिन् सूत्रे उपात्तम्। यद्यपि अनवृत्त्या शतृशानचौ इत्यस्य लाभो भवति परन्तु तौ -ग्रहणम् उपाधिरहितस्य शुद्धस्य शतृशानचौ इत्यस्य ग्रहणार्थम्। अन्यथा वर्तमानकालिकलडादेशयोः शतृशानचोः सत्संज्ञा स्यात्, भविष्यत्कालिकलडादेशयोः शतृशानचोः सत्संज्ञा न स्यात्। सूत्रार्थस्तावत् - तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः इति। सत्संज्ञायाः प्रयोजनं पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन, लृटः सद्वा इत्यादिषु सूत्रेषु ज्ञास्यते।

लृटः स्थानेऽपि शतृशानचोः आदेशयोः विधानार्थमिदं सूत्रमारभ्यते -

[२८.८] लृटः सद्वा॥ (३.३.१४)

सूत्रार्थः - लृटः स्थाने विकल्पेन सत्संज्ञकौ शतृशानचौ भवतः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदत्रयात्मकम् भवति। अनेन सूत्रेण विकल्पेन शतृशानचौ विधीयते। लृटः (६/१) सद् (१/१) वा (अव्ययम्) इति सूत्रगतपदच्छेदः। लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे इति पूर्वसूत्रेण वर्तमानकाले लटः स्थाने शतृशानचोर्विधानं कृतम्। अत्र तु भविष्यत्काले लृटः स्थाने शतृशानचोर्विधानम् क्रियते।

उदाहरणम् - करिष्यन्तम् करिष्यमाणम् वा देवदत्तम् पश्य।

सूत्रार्थसमन्वयः - अत्र कृधातोः कर्तृत्वविवक्षायां भविष्यत्सामान्ये लृट् शेषे च इत्यनेन लृटि स्यतासी लृलुटोः इत्यनेन स्यप्रत्यये तस्य च आर्धधातुकसंज्ञायां ऋद्धनोः स्ये इत्यनेन इडागमे सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन गुणे आदेशप्रत्यययोः इत्यनेन षत्वे करिष्य ल् इति जायते। ततः प्रकृतसूत्रेण लृटः स्थाने शतृप्रत्यये अनुबन्धलोपे करिष्य अत् इति जाते अतो गुणे इति पररूपैकादेशे करिष्यत् इति समुदायो भवति। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां द्वितीयैकवचने अमि उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः इत्यनेन नुमि नकारस्य अनुस्वारे अनुस्वारस्य परसवर्णे करिष्यन्तम् इति रूपं सिध्यति। कृधातुः जित्त्वात् उभयपदी। अतः क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे कृधातोः विहितस्य लृटः स्थाने शतृ न भवति अपि तु आत्मनेपदसंज्ञकः शानजादेशः। ततः आने मुक् इति मुकि नकारस्य णत्वे करिष्यमाणम् इत्यपि रूपम्।

{सूत्रम्. ऋद्धनोः स्ये (७.२.७०) = ऋतः हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात्।}

पाठगतप्रश्नाः - १

१. कानच्प्रत्ययान्तस्य उदाहरणम् लिखत।
२. क्वसुप्रत्ययान्तस्य उदाहरणम् लिखत।
३. कानच्क्वसुप्रत्ययौ छान्दसौ न वा।
४. म्वोश्च इत्यस्य कोऽर्थः।
५. लटः स्थाने शतृशानच्प्रत्ययविधायकसूत्रम् किम्।
६. पचमानम् इत्यत्र मुगागमः केन।
७. शतृप्रत्ययः परस्मैपदात्मनेपदस्थलयोः कुत्र भवति।
८. शानच्प्रत्ययः परस्मैपदात्मनेपदस्थलयोः कुत्र भवति।
९. विदेः शतुर्वसुः इत्यस्य उदाहरणम् किम्।
१०. कौ सत्संज्ञौ।
११. लृटः स्थाने विकल्पेन सत्संज्ञकौ शतृशानचौ केन विधीयते।
१२. कर्मणि शतृप्रत्ययो भवति किम्।
१३. कर्मणि शानच् भवति किम्।

अधुना ताच्छीलिकृतप्रत्ययविधायकसूत्रमारभ्यते -

[२८.९] तृन्॥ (३.२.१३६)

सूत्रार्थः - तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु धातोः तृन् प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् एकपदात्मकम्। अनेन सूत्रेण तृन्प्रत्ययो विधीयते। तृन् इति प्रथमैकवचनान्तम्। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। कृदतिङ् कर्तरि कृत् इत्युभयमपि सूत्रम् अधिक्रियते। आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु इति सूत्रमधिक्रियते। तेन तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु इति सप्तमीबहुवचनान्तम् पदम् लब्धम्। स (धात्वर्थः) शीलं = स्वभावो यस्य स तच्छीलः। स (धात्वर्थो) धर्मः = आचारो = कुलाचारो यस्य स तद्धर्मा। साधु (सम्यक्प्रकारेण) करोति इति साधुकारी। तस्य (धात्वर्थस्य) साधुकारी तत्साधुकारी। तच्छीलः च तद्धर्मा च तत्साधुकारी च तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वः तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिणः तेषु तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु। तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु धातोः कृत्संज्ञकः तृन् प्रत्ययः परो भवति इति सूत्रार्थः। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञकः भवति। तृन् नकारः हलन्त्यम् इत्यनेन इत्संज्ञकः। अतः तृ इत्येव शिष्यते। नकारानुबन्धः आद्युदात्तस्वरार्थम्। तृच् इत्यत्रापि तृ इत्येव शिष्यते। अतः तृन् तृच् इत्युभयत्र समानरूपत्वेऽपि स्वरे भेदः अस्ति एव।

उदाहरणम् - कर्ता कटान्।

सूत्रार्थसमन्वयः - कृधातोः तच्छीलकर्तृवाच्ये आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु इत्यधिकारे पठितेन तृन् इति योगेन तृन्प्रत्यये अनुबन्धलोपे कृ तृ इति जाते आर्धधातुकं शेषः इत्यनेन तृ इत्यस्य आर्धधातुकसंज्ञायां सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन गुणे अकारे उरण् रपरः इत्यनेन रपरत्वे कर्त् तृ इति जायते। तृन्ः आर्धधातुकत्वात् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन इडागमे प्राप्ते एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इति तन्निषेधः। ततः कर्त् इति समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुप्रत्यये ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां च इत्यनेन अनङि अमृन्तृचस्वसृनमृनेष्ट्वष्टक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् इत्यनेन उपधादीर्घे हल्ङ्यादिलोपे न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इत्यनेन पदान्तस्य नकारस्य लोपे कर्ता इति रूपं सिध्यति। तृन्तकृदन्तशब्दयोगेन कर्त्कर्मणोः कृति इति प्राप्ता षष्ठी न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् इति निषेधे कर्मणि द्वितीया इत्यनेन कटशब्दात् द्वितीयाविभक्तिर्भवति।

तृजन्ततृन्नन्तयोः विशेषः -

कर्ता कटानाम् इति वाक्ये कर्त्शब्दः तृजन्तः। कर्ता कटान् इति वाक्ये कर्त्शब्दः तृन्नन्तः। तृजन्तः सामान्यकर्त्वाचकः, तृन्नन्तस्तु तच्छीलादिकर्त्तुः वाचकः। तृजन्तशब्दयोगेन कर्मणि षष्ठी। तृन्नन्तशब्दयोगेन कर्मणि द्वितीया। स्वरे भेदोऽपि अस्ति इति तु उक्तमेवास्ति।

[२८.१०] सनाशंसभिक्ष उः॥ (३.२.१६८)

सूत्रार्थः - सनाशंसभिक्ष उप्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। अनेन सूत्रेण उप्रत्ययः विधीयते। सनाशंसभिक्षः (५/१) उः (१/१) इति सूत्रगतपदच्छेदः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु इत्यधिकार आयाति। तेन तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु इति सप्तमीबहुवचनान्तम् पदम् लब्धम्। सन् च आशंसश्च भिक्ष च तेषां समाहारद्वन्द्वे सनाशंसभिक्ष, तस्मात् सनाशंसभिक्षः। आशंस इत्यत्र अन्त्यः अकारः उच्चारणार्थः। अत्र सन् इति धातोः न ग्रहणम् अपि तु प्रत्ययस्य ग्रहणम्। ततः प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः इति नियमेन सन्प्रत्ययान्तस्य चिकीर्ष इत्यादिधातोः ग्रहणम्। आशंस इत्यनेन आङ्पूर्वकात् शसि इच्छायाम् इति धातोः ग्रहणमभीष्टमस्ति। सूत्रार्थस्तावत् सन्प्रत्ययान्तधातोः आङ्पूर्वकशसिधातोः भिक्ष -धातोः च तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्त्तृषु कृत्संज्ञकः उप्रत्ययो भवति। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञकः भवति।

उदाहरणम् - चिकीर्षुः। आशंसुः। भिक्षुः।

सूत्रार्थसमन्वयः - चिकीर्षुः - कृधातोः सनि प्रक्रियया चिकीर्ष इति जाते तच्छीलादिकर्त्तृवाच्ये प्रकृतसूत्रेण उप्रत्यये उकारस्य आर्धधातुकं शेषः इत्यनेन आर्धधातुकसंज्ञायाम् अतो लोपः इत्यनेन षकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य लोपे चिकीर्षु इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां विभक्तिकार्ये चिकीर्षुः इति रूपं सिध्यति।

आङ्पूर्वकात् शसि इच्छायाम् इति धातोः इदित्वात् नुमि अपदान्तनकारस्य अनुस्वारादेशे आशंसु इति धातोः तच्छीलादिकर्तृवाच्ये प्रकृतसूत्रेण उप्रत्यये कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायाम् स्वादिकार्ये आशंसुः इति रूपं सिध्यति।

एवमेव भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च इति धातोः प्रकृतसूत्रेण उप्रत्यये कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकादिकार्ये भिक्षुः इति रूपं सिध्यति।

पृच्छति तच्छीलः इति प्राट्। प्रच्छधातोः क्विब्वचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च इति वार्तिकेन क्विपि धातोः अकारस्य च दीर्घे क्विपः सर्वापहारलोपे प्राच्छ इति जाते प्राप्तस्य सम्प्रसारणस्य ग्रहिज्यादिसूत्रेण निषेधे अग्रिमसूत्रमारभ्यते -

[२८.११] च्छोः शूडनुनासिके च॥ (६.४.१९)

सूत्रार्थः - सतुककस्य छस्य वस्य च क्रामात् श् ऊर् इत्यादेशौ स्तोऽनुनासिके क्वौ झलादौ च क्ङिति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदचतुष्टयात्मकम्। अनेन सूत्रेण श् -ऊर् इत्यादेशौ विधीयते। च्छोः (६/२) शूड् (१/१) अनुनासिके (७/१) च (अव्ययम्) इति सूत्रगतपदच्छेदः। अङ्गस्य (६.१) इत्यधिक्रियते। अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति इत्यतः क्विझलोः (७/२), क्ङिति (७/१) इति पदद्वयमनुवर्तते। अङ्गस्य इत्यधिकृतम्। च्छ च व् च् च्छौ तयोः च्छोः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। च्छ इति तुक् + छ इत्यनयोः बोधकः। श् च ऊर् च तयोः समाहारः शूड् इति समाहारद्वन्द्वः। अङ्गस्य इत्यधिकारबलात् प्रत्यये इति पदमाक्षिप्तं भवति। आक्षिप्तस्य प्रत्यये इत्यस्य विशेषणमस्ति अनुनासिके इति। अतः यस्मिन्विधिस्तदादावत्यग्रहणे इति परिभाषया तदादिविधौ अनुनासिकादौ प्रत्यये इत्यर्थलाभः। क्विश्च झल् च् क्विझलौ तयोः क्विझलोः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। अत्र झलि इत्यंशस्य क्ङिति इत्यंशेन सह सम्बन्धः। ततः तदादिविधौ झलादौ क्ङिति इत्यर्थलाभः। अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः अथवा क्वौ परतः अथवा झलादौ क्ङिति प्रत्यये परतः च्छस्य स्थाने श् इत्यादेशो भवति। वकारस्य स्थाने च ऊर् इत्यादेशो भवति इति सूत्रस्य सम्पूर्णार्थः।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण प्राच्छ इत्यत्र क्विप्रत्ययस्य सर्वापहारलोपे जातेऽपि प्रत्ययलक्षणेन तस्य लाभात् क्विप्रत्यये परतः प्रकृतसूत्रेण च्छ इत्यस्य स्थाने शकारादेशे प्राश् इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने सुप्रत्यये हल्ङ्यादिलोपे व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः इत्यनेन शकारस्य षकारे झलां जशोऽन्ते इत्यनेन षकारस्य डकारे वावसाने इति विकल्पेन चत्वे टकारे प्राट्, प्राड् इति रूपद्वयम् भवति। इति क्वौ परतः उदाहरणम्।

विच्छ -धातोः यज -याच -यत -विच्छ -प्रच्छ -रक्षो नङ् इत्यनेन नङ्प्रत्ययो भवति। स च अनुनासिकादिप्रत्ययः विच्छधातोः परोऽपि अस्ति। अतः च्छस्य स्थाने शकारादेशो भवति। तेन विश् न इति जाते कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायाम् स्वादिकार्ये च विश्नः इति रूपं सिध्यति। प्रश्नादीनाम् कृदन्तानाम् सविस्तरम् प्रक्रिया उत्तरकृदन्ते ज्ञास्यते। इति अनुनासिकादिप्रत्यये परत उदाहरणम्।

प्रच्छधातोः कर्मणि निष्ठाक्तप्रत्यये ग्रहिज्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणे सम्प्रसारणाच्च इत्यनेन पूर्वरूपैकादेशे पृच्छ् त इति जायते। अत्र झलादिकित्प्रत्ययः परोऽस्ति अतः प्रकृतसूत्रेण च्छ् इत्यस्य स्थाने शकारादेशे पृश् त इति जाते व्रश्चभ्रस्जादिसूत्रेण शकारस्य षकारे षुना षुः इत्यनेन तकारस्य टकारे पृष्ट इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां विशेष्यनिघ्नात् सामान्ये नपुंसकम् इति नियमेन नपुंसके वर्तमानात् ततः सौ सोरमि पूर्वरूपे पृष्टम् इति रूपं सिध्यति इति झलादिकित्प्रत्यये परतः उदाहरणम्।

सिक् -धातोः बाहुलकात् औणादिके नप्रत्यये सिक् न इति जायते। अत्र अनुनासिकादिप्रत्ययः परोऽस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण धातोः वकारस्य स्थाने ऊक् इत्यादेशे यणि स्यू न इति जाते नप्रत्ययस्य आर्धधातुकत्वात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन ऊकारस्य गुणे ओकारे वर्णसम्मेलने स्योन इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादिकार्ये स्योनः इति रूपं सिध्यति।

[२८.१२] दाम्नीशसयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥

(३.२.१८२)

सूत्रार्थः - दाबादेः ष्टन् स्यात्करणेऽर्थे।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। अनेन सूत्रेण ष्टन्प्रत्ययो विधीयते। दाम्नीशसयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः (५/१) करणे (७/१) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। प्रत्ययः (१/१), परः (१/१), धातोः (५/१) इति त्रयम् अधिकृतम्। दाप् च नीश्च शसश्च युश्च युजश्च स्तुश्च तुदश्च सिश्च सिचश्च मिहश्च पतश्च दशश्च नह् च तेषां समाहारद्वन्द्वे दाम्नीशसयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनह् तस्मात् दाम्नीशसयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः। धः कर्मणि ष्टन् इत्यतः ष्टन् (१/१) इत्यस्य अनुवृत्तिर्भवति। शस, युज, तुद, सिच, मिह, पत, दश इत्येतेषु अकार उच्चारणार्थः। दाप् + नी इत्यत्र पकारस्य जश्त्वे बकारे यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा इति अनुनासिकमकारे दाम्नी इति निर्देशो भवति। दाप्, नी, शस्, यु, युज, स्तु, तुद्, सि, सिच्, मिह्, पत्, दश, नह् इति त्रयोदशभ्यः धातुभ्यः ष्टन्प्रत्ययः परो भवति करणार्थे इति सूत्रार्थः। क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकम् करणम् भवति। अस्य विवरणं कारकप्रकरणकपाठेषु प्राप्स्यते। अनेन सूत्रेण विहितः प्रत्ययः कृदतिङ् इत्यनेन कृत्संज्ञकः भवति। स च प्रत्ययः प्रकृतसूत्रेण करणे विधीयते। ष्टन्प्रत्ययस्य नकारस्य हलन्त्यम् इत्यनेन इत्संज्ञा, षकारस्य तु षः प्रत्ययस्य इत्यनेन। निमित्तस्य षकारस्य अपाये नैमित्तिकस्य टकारस्यापि अपायो भवति, निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः इति परिभाषाबलात्। एवञ्च ष्टनः त्र -मात्रमवशिष्यते। ष्टनः नकारानुबन्धः आद्युदात्तस्वरार्थः। षकारानुबन्धश्च स्त्रीत्वविवक्षायां षिद्गौरादिभ्यश्च इत्यनेन डीब्विधानार्थः।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - क्रमश उदाहरणानि प्रस्तूयन्ते -

१. दान्त्यनेन इति दात्रम्। दाप् लवने (अदादि. परस्मै. अनिट्) इति धातोः करणत्ववाच्ये

प्रकृतसूत्रेण घृनि अनुबन्धलोपे दा त्र इति जाते इग्निषेधे दात्र इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ नपुसंकलिङ्गे सोरमादेशे अमि पूर्वः इति पूर्वरूपैकादेशे दात्रम् इति रूपं सिध्यति।

२. नीयते अनेन इति नेत्रम्। णीञ् प्रापणे (भ्वादि. उभय. अनिट्) इति धातोः करणत्ववाच्ये प्रकृतसूत्रेण घृनि अनुबन्धलोपे नी त्र इति जाते धातोः अनुदात्तत्वात् इट् न भवति किन्तु त्रस्य सार्वधातुकत्वात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन ईकारस्य गुणे एकारे नेत्र इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ नपुसंकलिङ्गे सोरमादेशे अमि पूर्वः इति पूर्वरूपैकादेशे नेत्रम् इति रूपं सिध्यति।
३. शसति (हिनस्ति) अनेन इति शस्त्रम्। शसु हिंसायाम् (भ्वादि. परस्मै. सेट्) इति धातोः करणत्ववाच्ये प्रकृतसूत्रेण घृनि अनुबन्धलोपे शस् त्र इति जाते धातोः विहितस्य त्रस्य आर्धधातुकत्वात् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन इटि प्राप्ते तन्निषेधार्थमिदं सूत्रमारभ्यते -

[२८.१३] तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च॥ (७.२.९)

सूत्रार्थः - एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण् न।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम्। अनेन सूत्रेण इग्निषेधो विधीयते। तितुत्रतथसिसुसरकसेषु (७/३) च (अव्ययम्) इति सूत्रगतपदानां विभक्तिनिर्देशः। नेड्वशि कृति इत्यतः अनुवृत्तस्य कृति इत्यस्य कृत्सु इति सप्तमीबहुवचनान्ततया विपरिणामो भवति। तिश्च तुश्च त्रश्च तश्च थश्च सिश्च सुश्च सश्च रश्च कश्च सश्च एतेषाम् इतरेतरयोगद्वन्द्वे तितुत्रतथसिसुसरकसाः, तेषु तितुत्रतथसिसुसरकसेषु। सूत्रार्थस्तावत् - ति -तु -त्र -त -थ -सि -सु -सर -क -साम् कृत्प्रत्ययानाम् इडागमो न भवति। सेट्धातुस्थले प्राप्तस्य इटः निषेधार्थमयं योगः। अनिट्धातुस्थले तु प्राप्तस्य इटः एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इत्यनेन निषेधः सिद्ध एव। अष्टाध्याय्याम् तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च इत्येतस्मात् पूर्वसूत्रमस्ति नेड्वशि कृति (७.२.८) इति। तेन च योगेन वशादिकृत्प्रत्ययानाम् इग्निषेधः क्रियते। अनेन तु तितुत्रादीनाम् दशानाम् प्रत्ययानाम् इग्निषेधः क्रियते। उपरि उक्तानाम् दशानाम् प्रत्ययानाम् आर्धधातुकत्वात् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन इडागमः प्राप्नोति, तस्य अनेन निषेधो भवति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तप्रकारेण शस् त्र इत्यत्र इडागमे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण तस्य निषेधः भवति। तेन शस्त्र इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ नपुसंकलिङ्गे सोरमादेशे अमि पूर्वः इति पूर्वरूपैकादेशे शस्त्रम् इति रूपं सिध्यति।

सुत्रोक्ततिशब्देन स्त्रियां क्तिन् इति क्तिनो ग्रहणम्। तु इत्यनेन सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन् इति तुनो ग्रहणम्। त इत्यनेन उणादि -तप्रत्ययस्य ग्रहणम्। थ इत्यनेन उणादि -कथप्रत्ययस्य ग्रहणम्। सि इत्यनेन -उणादि -क्सिप्रत्ययस्य ग्रहणम्। सु इत्यनेन उणादि

-क्सुप्रत्ययस्य ग्रहणम्। सर इत्यनेन उणादि -सरन्प्रत्ययस्य ग्रहणम्। क स इत्याभ्याम् उणादिस्थयोः कसयोः प्रत्ययोरग्रहरणम्।

तथा च क्रमशः अस्य सूत्रस्य उदाहरणानि प्रदीयन्ते -

१. ति - तन्तिः।
२. तु - सक्तुः।
३. त्र - शस्त्रम् इति तु उपरि उक्तमेवास्ति।
४. त - हस्तः, लोतः, पोतः।
५. थ - काष्ठम्, कुष्ठम्।
६. सि - कुक्षिः।
७. सु - इक्षुः।
८. सर - अक्षरम्।
९. क - शल्कः (छिलका)।
१०. स - वत्सः।

११. अधुना पूर्वसूत्रस्य अवशिष्टानि उदाहरणानि प्रक्रियासहयोगेन आलोच्यन्ते -

४. **योत्रम्** - युवन्ति अनेन इति **योत्रम्**। यु मिश्रणामिश्रणयोः (अदादि. परस्मै. सेट्) इति धातोः करणत्ववाच्ये प्रकृतसूत्रेण ष्टनि अनुबन्धलोपे यु त्र इति जाते त्रस्य आर्धधातुकत्वात् आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन इटि प्राप्ते तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च इति सूत्रेण तस्य निषेधः भवति। ततः आर्धधातुकगुणे यो त्र इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ नपुसंकलिङ्गे सोरमादेशे अमि पूर्वः इति पूर्वरूपैकादेशे योत्रम् इति रूपं सिध्यति।
५. **योक्त्रम्** - युञ्जन्ति अनेन इति **योक्त्रम्**। युजिर् योगे (रुधादि. उभय.) इति धातोः करणत्ववाच्ये प्रकृतसूत्रेण ष्टनि अनुबन्धलोपे युज् त्र इति जाते एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इति सूत्रेण वलादिलक्षणस्य इडागमस्य निषेधे लघूपधगुणे चोः कुः इत्यनेन जकारस्य गकारे खरि च इति चत्वेन गकारस्य ककारे योक्त्र इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ नपुसंकलिङ्गे सोरमादेशे अमि पूर्वः इति पूर्वरूपैकादेशे योक्त्रम् इति रूपं सिध्यति।
६. **स्तोत्रम्** - स्तुवन्ति अनेन इति **स्तोत्रम्**। स्तु (ष्टुञ् स्तुतौ, अदादि. उभय. अनिट्) इति धातोः करणत्ववाच्ये प्रकृतसूत्रेण ष्टनि अनुबन्धलोपे स्तु त्र इति जाते एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इति सूत्रेण वलादिलक्षणस्य इडागमस्य निषेधे आर्धधातुकगुणे स्तोत्र इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ नपुसंकलिङ्गे सोरमादेशे अमि पूर्वः इति पूर्वरूपैकादेशे स्तोत्रम् इति रूपं सिध्यति।
७. तुदन्ति अनेन इति **तोत्रम्**। तुद व्यथने (तनादि. उभय. अनिट्) इति धातोः करणत्ववाच्ये

प्रकृतसूत्रेण ष्टनि अनुबन्धलोपे तुद् त्र इति जाते एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इति सूत्रेण वलादिलक्षणस्य इडागमस्य निषेधे लघूपधगुणे दकारस्य चत्वे तकारे तोत्र इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ नपुसंकलिङ्गे सोरमादेशे अमि पूर्वः इति पूर्वरूपैकादेशे तोत्रम् इति रूपं सिध्यति।

८. **सेत्रम्** - सिन्वन्ति अनेन इति **सेत्रम्**। सि (षिञ् बन्धने, स्वादि) इति धातोः करणत्ववाच्ये प्रकृतसूत्रेण ष्टनि अनुबन्धलोपे सि त्र इति जाते एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इति सूत्रेण वलादिलक्षणस्य इडागमस्य निषेधे आर्धधातुकगुणे सेत्र इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ नपुसंकलिङ्गे सोरमादेशे अमि पूर्वः इति पूर्वरूपैकादेशे सेत्रम् इति रूपं सिध्यति।

९. **सेक्त्रम्** - सिञ्चन्ति अनेन इति **सेक्त्रम्**। सिच् (षिच् क्षरणे, तुदादि. उभय. अनिट्) इति धातोः करणत्ववाच्ये प्रकृतसूत्रेण ष्टनि अनुबन्धलोपे सिच् त्र इति जाते एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इति सूत्रेण वलादिलक्षणस्य इडागमस्य निषेधे लघूपधगुणे चोः कुः इत्यनेन चकारस्य कुत्वे ककारे सेक्त्र इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ नपुसंकलिङ्गे सोरमादेशे अमि पूर्वः इति पूर्वरूपैकादेशे सेक्त्रम् इति रूपं सिध्यति।

१०. **मेढ्रम्** - मेहन्ति अनेन इति **मेढ्रम्**। मिह सेचने (भ्वादि. परस्मै. अनिट्) इति धातोः करणत्ववाच्ये प्रकृतसूत्रेण ष्टनि अनुबन्धलोपे मिह त्र इति जाते एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इति सूत्रेण वलादिलक्षणस्य इडागमस्य निषेधे लघूपधगुणे हो ढः इत्यनेन हकारस्य ढकारे झषस्तथोर्धोऽधः इति तकारस्य धकारे ष्टना ष्टुः इति धकारस्य ढकारे ढो ढे लोपः इति पूर्वढकारलोपे मेढ्र इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ नपुसंकलिङ्गे सोरमादेशे अमि पूर्वः इति पूर्वरूपैकादेशे मेढ्रम् इति रूपं सिध्यति।

११. **पत्रम्** - पतन्ति (गच्छन्ति) अनेन इति **पत्रम्**। पतृ गतौ (भ्वादि. परस्मै. सेट्) इति धातोः करणत्ववाच्ये प्रकृतसूत्रेण ष्टनि अनुबन्धलोपे पत् त्र इति जाते तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च इति सूत्रेण वलादिलक्षणस्य इडागमस्य निषेधे पत्र इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ नपुसंकलिङ्गे सोरमादेशे अमि पूर्वः इति पूर्वरूपैकादेशे पत्रम् इति रूपं सिध्यति।

१२. **दंष्ट्रा** - दशन्ति अनया इति **दंष्ट्रा**। दंश दशने (भ्वादि. परस्मै. अनिट्) इति धातोः करणत्ववाच्ये प्रकृतसूत्रेण ष्टनि अनुबन्धलोपे दंश् त्र इति जाते एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इति सूत्रेण वलादिलक्षणस्य इडागमस्य निषेधे लघूपधगुणे व्रश्चादिसूत्रेण शकारस्य षकारे ष्टना ष्टुः इत्यनेन ष्टुत्वे तकारस्य टकारे दंष् ट्र इति जायते। ततः स्त्रीत्वविवक्षायां ष्टनः षित्त्वात् षिद्गौरादिभ्यश्च इत्यनेन डीप् प्राप्तः परन्तु अजादिगणे दंष्ट्रशब्दस्य पाठात् अजाद्यतष्टाप् इत्यनेन टापि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे दंष्ट्रा इति जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ सोः हल्ङ्यादिलोपे दंष्ट्रा इति रूपं

सिध्यति।

१३. नद्धी - नह्यते अनेन इति नद्धी। नह् (णह बन्धने, दिवादि. उभय. अनिट्) इति धातोः करणत्ववाच्ये प्रकृतसूत्रेण ष्टनि अनुबन्धलोपे नह् त्र इति जाते एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इति सूत्रेण वलादिलक्षणस्य इडागमस्य निषेधे हो ढः इति प्राप्तं ढत्वं बाधित्वा नहो धः इति हकारस्य धकारे झषस्तथोर्धोऽधः इति तकारस्य धकारादेशे झलां जश्झशि इति पूर्वधकारस्य दकारे नद्ध इति जाते ष्टनः षित्त्वात् स्त्रीत्वविवक्षायां षिद्गौरादिभ्यश्च इति डीपि अनुबन्धलोपे नद्ध ई इति जाते ईकारात् पूर्वस्य भसंज्ञकस्य अकारस्य लोपे सुविभक्तौ नद्धी इति रूपं सिध्यति।

पाठगतप्रश्नाः -२

१४. तृन् इत्यस्य कोऽर्थः।
१५. तृन्प्रत्ययान्तस्य उदाहरणम् लिखत।
१६. चिकीर्षुः इत्यत्र कः कृत्प्रत्ययः केन।
१७. तृजन्तशब्दयोगेन का विभक्तिः।
१८. तृन्नन्तशब्दयोगेन का विभक्तिः।
१९. चङ्घोः शूडनुनासिके च इत्यस्य कोऽर्थः।
२०. दाम्नी.....इत्यादिसूत्रम् पूरयत।
२१. शस्त्रम् इत्यत्र इग्निषेधः केन।
२२. पृष्टम् इत्यत्र च्छ इत्यस्य स्थाने शकारादेशविधायकम् सूत्रम् लिखत।
२३. दाम्न्यादिसूत्रेण कः प्रत्ययः कस्मिन्नर्थे विधीयते।

पाठसारः

अस्मिन् तृतीये पाठे कानच् -क्वसु -शत् -शानच् -तृन् -ष्टन् -उ इत्येतेषाम् कृत्प्रत्ययानाम् आलोचना विहिता। तेषु क्वसुकानचौ वैदिकौ प्रत्ययौ। चक्राणः, जगन्वान्, पचन्तम्, पचमानम्, विद्वान्, करिष्यन्तम्, करिष्यमाणम्, कर्ता, चिकीर्षुः, प्राट्, नद्धी, दंष्ट्रा, पत्रम्, मेढ्रम्, सेक्त्रम्, सेत्रम्, तोत्रम्, स्तोत्रम्, योक्त्रम्, योत्रम्, शस्त्रम्, नेत्रम्, दात्रम् इत्येतेषाम् कृदन्तशब्दानाम् प्रक्रियाः अपि प्रदर्शिताः। अत्र च पाठे सत्संज्ञकयोः शतृशानचोः प्रत्यययोः सविस्तरं व्याख्यानम् विहितमस्ति। लटः स्थाने लृटः स्थाने च तौ भवतः। एतयोः शतृप्रत्ययः कर्तरि परस्मैपदस्थले एव भवति। शानच्प्रत्ययस्तु कर्तृकर्मणोः भवति किन्तु केवले आत्मनेपदस्थले एव।

पाठान्तप्रश्नाः

१. विदेः शतुर्वसुः इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।
२. तृन् इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।
३. लिटः कानज्वा, क्वसुश्च इति सूत्रे सोदाहरणं व्याख्यात।
४. लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।
५. च्छोः शूडनुनासिके च इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।
६. दाम्नी...इत्यादि सूत्रं प्रपूर्य सोदाहरणं व्याख्यात।
७. चक्राणः इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।
८. जगन्वान् इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।
९. पचन्तम्, पचमानम् इत्यनयोः रूपसिद्धिः कार्या।
१०. विद्वान् इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।
११. करिष्यन्तम्, करिष्यमाणम् इत्यनयोः रूपसिद्धिः कार्या।
१२. कर्ता इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।
१३. चिकीर्षुः इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।
१४. स्तोत्रम् इत्यस्य रूपसिद्धिः कार्या।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

उत्तराणि-१

१. चक्राणः।
२. जगन्वान्।
३. छान्दसौ।
४. मान्तस्य धातोर्नत्वं म्वोः परतः।
५. लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे।
६. आने मुक्।
७. परस्मैपदस्थले।
८. आत्मनेपदस्थले।
९. विद्वान्।
१०. शतृशानचौ।
११. लृटः सद्वा।

१२. न भवति।

१३. आम् भवति।

उत्तराणि-२

१४. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु धातोः तृन् प्रत्ययो भवति।

१५. कर्ता (कटान्)।

१६. उप्रत्ययः सनाशंसभिक्ष उः इत्यनेन।

१७. तृजन्तशब्दयोगेन कर्मणि षष्ठी।

१८. तृजन्तशब्दयोगेन कर्मणि द्वितीया।

१९. सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रामात् श ऊर् इत्यादेशौ स्तोऽनुनासिके क्वौ झलादौ च क्ङिति।

२०. दाम्नीशसयुजस्तुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे।

२१. तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च।

२२. च्छोः शूडनुनासिके च।

२३. ष्ट्रप्रत्ययः करणेऽर्थे।

॥इति अष्टाविंशः पाठः॥

